

A TEST ÉS AZ ELME VISZONYA

Amikor ujjammal a falra mutatok és felkérem Önöket, hogy nézzenek oda, minden tekintet a falra irányul, és senki sem az ujjamat nézi. Az ujjam rámutat valamire, és Önök nyilvánvalóan ezt az ujjat figyelik, de csak azért, hogy valami mást megnézzenek: vagyis hogy megnézzék azt a pontot, ahová az ujjam a figyelmüket irányítja. Egy ilyen esetben kétféle módon van dolgokról tudomásunk. Az egyik mód az, hogy megnézünk egy dolgot. Ahogy példánkban Önök a falat nézik. De hogyan jellemezzük azt, ahogy a falra mutató ujjamat látják? Nem az ujjamat nézik, hiszen figyelmüket elfordítják róla. Azt mondhatjuk, hogy az ujjamat nem pusztán meg szemlélendő tárgynak látják, hanem olyan tárgynak, amelynek funkciója van. Funkciója az, hogy az Önök figyelmét önmagáról elvonja és máshová irányítsa. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ujjam, amely valamire rámutatott, el akarta volna terelni a figyelmüket önmagáról. Egyáltalán nem. Azt akarta, hogy lássák, de csak azért, hogy tekintetük kövesse; nem azért, hogy szemügyre vegyék.

Nevezzük az ujjamat, mely valamire rámutat, járulékos vagy instrumentális dolognak, melynek az a funkciója, hogy egy figyelmünk középpontjában álló tárgyra mutasson. Azt állítom, hogy ebben az esetben kétfajta tudatossággal van dolgunk. Járulékosan vagyunk tudatában az ujjnak, mely valamire rámutat, és fokálisan annak a tárgynak, amelyre mutat. Amikor felismerjük, merre irányítja figyelmünket az ujj és követjük ezt az irányt, akkor a kettő között integrált kapcsolatot hozunk létre.

Ez a kapcsolat nem szimmetrikus. Az ujj rámutat a falra, de a fal nem mutat rá az ujjra. A kettő között létrehozott kapcsolat lényegileg irányító jellegű. Az ujjnak olyan jelentése van tehát, amilyen a falnak nincs. Ebből probléma is adódhat: ha például az erdőben sétálva látunk egy táblát, melyen egy ujj valamire mutat, rögtön azon kezdünk tünôdni, vajon hová mutathat ez az ujj. Ez a példa is érzékelteti, hogy egy valahová mutató ujj látványa arra készíti az embert, hogy kapcsolatba hozza az ujjat azzal, amire mutat. Meg akarjuk érteni azt a koherens rendszert, amely a járulékos elemet összekapcsolja azzal a fokális ponttal, amelyre irányul. Figyelemreméltó, hogy ez a megértés szavak nélkül jön létre. Nem állítunk fel szillogizmusokat, és nem sorolunk fel bizonyítékokat. A megértés hallgatólagos, és mivel érvényes eredménnyel zárul, hallgatólagos következtetési aktusnak nevezhetjük.

A következő hasonló eset megerősíti és továbbfejleszti elemzésünket. Vegyünk két sztereoszkopikus fényképet, melyeket a szokásos módon nézünk: egyik szemünkkel az egyiket, másik szemünkkel a másikat. A két különböző képen lévő tárgynak a közös képen mélysége lesz, és valóságosnak fog hatni. A közös képet látjuk a két szem fókuszában, de a két külön kép látása is megtörténik, hiszen ha letakarjuk ezeket a képeket, semmit sem látunk. A két képet azonban nem önmagukban látjuk. Az történik ugyanis, hogy tekintetünket rajtuk keresztül, tőlük elvonva fordítjuk közös képükre. Azt mondhatjuk tehát, hogy a két képnek járulékosan vagyunk tudatában, és megállapíthatjuk, hogy ezt a két képet úgy nézzük, hogy látványuk integrálódik abba a térbeli mélységgel rendelkező képbe, melynek részei. Ennek az integrációnak köszönhetően lehet az a funkciója a mélységet nem ábrázoló két fotónak, hogy a térbeliség látszatát keltő képhez jutunk általuk.

Azt mondhatjuk tehát, hogy ez a kép a két fotó közös jelentése, és hogy ez a közös jelentés áll figyelmünk fókuszában. Vagyis ennyiben e hallgatólágos integráció szerkezete analóg azzal, ami a tárgyra mutató ujj esetében történik. Itt azonban van egy fontos többlet is, nevezetesen az, hogy a járulékos elemek közös jelentése új módon érzékelve jelenik meg: mélység nélküli képek integrálása révén mélységgel rendelkező kép jött létre.

A külső megjelenés efféle megváltozása tulajdonképpen megszokott velejárója a hallgatólágos integrációnak. Egy valamire mutató ujj is kicsit másként néz ki, mint egy olyan ujj, amely izületi gyulladás miatt merevedik ugyanilyen tartásba. Még feltűnőbb ez a különbség egy tárgyat jelölő szó messzemenően analóg esetében. A szó jóval könnyebben érthető, amikor funkciója a tárgy jelölése, mint amikor hangsorként hallgatjuk. Erre a jelenségre később még visszatérünk.

Hadley Cantril princetoni professzor kimutatta, hogy amikor két meglehetősen eltérő képet helyezünk a sztereoszkópba, a kapott kép a két eredeti képzeletgazdag integrációja lesz. Az ilyen képek illuzórikusak. De ha csak azt az esetet vesszük, amikor a két nézett kép igazi fénykép és amikor ezek sztereoszkópikus látványa együttes jelentésük meglehetősen pontos becslése, akkor a sztereoszkópikus nézést hallgatólágos következtetési aktusnak tekinthetjük, azaz az explicit következtetési folyamat hallgatólágos párjának.

De hadd hívjam fel itt figyelmüket egy félreértés lehetőségére. Hiba lenne – és ezt a hibát gyakran elkövetik – a járulékos tudatosságot azonosítani a tudatalatti vagy tudatelőttel tudással, vagy a William James által leírt tudatperemmel. A járulékos elemek viszonya ahhoz, amire vonatkoznak, logikai viszony; hasonló a premissza és a belőle levont következtetés viszonyához, azzal a jelentős különbséggel, hogy ezek a következtetések hallgatólágosak. Járulékos tudásunknak teljesen tudatában lehetünk, mint ahogy ez a falra mutató ujj vagy a sztereoszkópon keresztül nézett két kép esetében történik, noha máskor meg nagyon alacsony, sőt néha szubliminális szinten vagyunk csak tudatában a járulékos elemeknek. Ez a helyzet például, amikor a szemünk belsejére és a belső fülre ható ingerek integrált észlelést eredményeznek. A tudatosság szintjének ilyen különbözőségei semmilyen módon nem befolyásolják azt, ahogy a járulékos elemek közreműködnek a hallgatólágos tudás aktusában.

Jean Piaget élesen szembeállította az érzékelés révén szerzett tudást az explicit következtetés folyamatával. Rámutatott, hogy az explicit következtetés *reverzibilis* abban az értelemben, hogy amikor csak tetszik, visszatérhetünk a premisszákhöz, melyekből megint következtetéseket vonhatunk le, míg az észlelés esetében ez nincs így. És mivel az érzékelés mindig cselekvéssel párosul, a cselekvés pedig észleléssel, Piaget a szenzomotoros aktusokat *irreverzibilis*nek nevezi és szembeállítja őket az explicit következtetésekkel.

Tulajdonképpen minden hallgatólágos integrációs aktus irreverzibilis, és ez a hallgatólágos tudás szerkezetéből következik. Hiszen a hallgatólágos tudás kétféleképpen lehet irreverzibilis. Egyrészt akkor, amikor nem tudunk számot adni minden jelről, melyet közös jelentésük létrehozásánál integráltunk. A másik fajta irreverzibilitás ennél bonyolultabb folyamat jellemzője. Annak köszönhető, hogy amikor figyelmünk fókuszát a hallgatólágos integráció jelentésteli eredményéről elfordítjuk, és a

járolékos elemekre fókuszálunk, akkor ezek integrációja törlődik. A járulékos részleteknek ekkor már nincs közük egy lehetséges közös célhoz, és jelentés nélküli tárgyak halmazára redukálódnak. Az első fajta irreverzibilitást nevezhetjük esetlegesnek, szemben a másikkal, amely logikailag szükségszerű.

A két sztereoszkópikus fotó együttes nézése egyszerű példát nyújt mind az esetleges, mind a logikai irreverzibilitásra. Vegyük a két kép közötti különbségeket, melyek révén együttes nézésük a mélység látványát nyújtja: ezek nagyon kicsi különbségek és ott vannak mindenütt a képeken. Szinte lehetetlen észrevenni őket, gyakorlatilag megnevezhetetlenek. Ez az első fajta irreverzibilitás. De még ha ezeken a nehézségeken felül tudnánk is kerekedni és azonosítani tudnánk a sztereoszkópikus látványhoz vezető támpontokat, ez a folyamat más lenne, mint amikor egy matematikai bizonyítás lépéseit újból végigkövetjük. Egy matematikai következtetést újra felidézni azt jelenti, hogy mélyebben megértjük a benne rejlő elgondolást, amelyet megvalósít: a premisszában így implikációjuk egész panorámája feltárulhat. Ezzel szemben hogyha a sztereoszkópból kivesszük és külön-külön megnézzük a két képet, semmit sem mondanak nekünk többé arról, ami a közös jelentésük; semmit sem látunk abból, ami együtt nézve őket a szemünk elé tárulna. Azáltal, hogy visszamentünk hallgatólagos következtetésünk előzményeihez, nemhogy nem mélyült el bennünk eredményének megértése, hanem éppenséggel semmivé foszlott ez az eredmény.

Futólag említettem már a legismertebb példáját a jelentés efféle dezintegrációjának, ami akkor következik be, amikor figyelmünk fókuszát a jelentés hordozójára irányítjuk. Egy kimondott szó elveszti jelentését, ha többször megismételjük és közben elmélyülten figyeljük ajkunk és nyelvünk mozgását, valamint a megformált hangot. Ezeknek az aktusoknak addig van értelmük, amíg arra figyelünk, amire együttesen irányulnak; amint figyelmünket magukra az aktusokra fordítjuk, elvesztik jelentésüket.

Igaz azonban, hogy a hallgatólagos tudás nem jóvátehetően dezintegrálódik, amikor figyelmünket a hozzá vezető jelekre fordítjuk. A két sztereó képet újra megnézhetjük együtt; a jelentés nélküli szó visszanyeri jelentését, ha újra járulékosan használjuk, vagyis ha lelki szemeink előtt van valami, amit mondani akarunk általa.

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez a helyreállítás sohasem az eredeti jelentést hozza vissza. Tökéletesedés is létrejöhet. Egy-egy mozdulat tanulmányozása eleinte lebénítja az illető készséget, majd némi gyakorlás után javíthat rajta. Egy szöveg aprólékos felszabdalása, mely tönkretetheti szövegértésünket, a mélyebb megértéshez is anyagot szolgáltat. Ezekben az esetekben a részletekben való elmerülés, ami egyébként tönkretenné a jelentést, később integrációjukhoz vezet, és ezáltal biztosabb és pontosabb jelentés jön létre.

A részletekben való elmerülés által okozott kár azonban jóvátehetően is lehet. Az aprólékos részletekre bontás a felismerhetetlenségig menő torzulásokhoz vezethet olyan területeken, mint például a történelem, az irodalom vagy a filozófia. A.E. Housman *Name and Nature of Poetry* című esszéjében mutatta be, milyen végzetes következményekkel járhat például az Edgar Poe *The Haunted Palace* című versében található utalások részletes magyarázata. Volt manchesteri kollégám, a francia irodalom kiváló tudósa, Mansell Jones szerint a bölcsészet azért veszítette hitelét és találkozik elutasítással, mert tudós

mûvelői a humán tárgyak tanításánál öntudatlanul is visszaéléseket követnek el. `A kutatás a bölcsészet virága és vírusa is egyben` – írja.[\[1\]](#)

A minket foglalkoztató fő téma azonban nem az a jelenség, amikor akaratlanul is csorbítjuk hallgatólagos tudásunkat azáltal, hogy fokális figyelmünket járulékos elemeire irányítva csökkentjük a reintegrációjukhoz szükséges képességünket, hanem az, amikor szándékosan nem követjük a hallgatólagos integráció útját. A modern ember nem fogadja el a hallgatólagos előfeltevések szükségességét, és mindig szem előtt akarja tartani azt, amin vélekedései alapulnak, ugyanúgy mint egy explicit következtetés esetében. Egész kultúránkat áthatja az az elhatározás, hogy kerüljük a meghatározhatatlan elköteleződések, hogy könnyörtelenül a tényeket, és csakis a tényeket ragadjuk meg és szemünket egy pillanatra se vegyük le róluk.

Ennek az írásnak az a célja, hogy megmutassa, a test és az elme közötti logikai kapcsolat szerkezete ugyanolyan, mint azé a kapcsolaté, mely a nyomravezető jelek és a kép között áll fenn, amely felé ezek a jelek mutatnak. Azt állítom, hogy a test járulékos dolog, amely az elméhez mint jelentéséhez viszonyul. A test-elme viszony problémája abban áll, hogy egy ember idegi folyamatainak bármilyen aprólékos vizsgálata sem teszi képessé a neurológust arra, hogy azt érezze és gondolja, amit az illető. Azt kívánom megmutatni, hogy ez a hiányosság csak egy példája annak az általános ténynek, hogy amikor figyelmünket egy együttes jelentés felé irányuló járulékos elemekre fordítjuk, akkor ez a jelentés megszûnik. Azt a nyilvánvaló esetet már bemutattam, hogy eltûnik a sztereó látvány, amikor a két képet külön nézzük; azt is említettem már, hogy egy szó világos akkor, amikor valaminek a jelölésére használjuk, de homályos és értelmetlen lesz, amikor olyan fizikai részleteire figyelünk, mint az ajkak és a nyelv mozgása vagy a képzett hang. Ehhez most azt tenném hozzá, hogy valami ilyesmi történik minden készség kifejtésekor. Elveszíti jelentését és megbénul, amikor magukat a mozdulatokat figyeljük. Blondin, a híres kötéláncos írja emlékirataiban, hogy azonnal elveszítené egyensúlyát, ha direkt módon az egyensúly megtartására gondolna: gondolatait arra kell irányítani, hogy a végén hogy fog leszállni a kötélről. Hasonló dolog történik akkor, amikor egy minta látványa eltûnik a szemünk elöl, ha túl közélről nézzük. Amikor az első repülőgépek közlekedni kezdtek, a magasból régi települések nyomai váltak láthatóvá olyan vidékeken, ahol az ott élők nemzedékei jöttek-mentek anélkül, hogy valaha is észrevették volna ezeket. A földre visszatérve pedig maga a pilóta se látta többé a nyomokat.

Vagy vegyük az állatokat és a növényeket, melyeket formájuk, szerkezetük és funkciójuk alapján ismerünk fel. Részeket integráljuk, és ezáltal átfogó egészként ismerjük őket. Amint azonban a sokféle részletre koncentrálnak figyelmünket és szem elöl tévesztjük az egészt, melyhez viszonyulnak, a részek elvesztik jelentésüket.

Ezekben az esetekben kétféleképpen vagyunk tudatában dolgoknak, és ez a két mód egy hallgatólagos tudás-aktusban értelmesen összekapcsolódik; tapasztaljuk továbbá, hogy ez a tudás megszûnik, ha figyelmünket a járulékos részletekre irányítjuk.

Ahhoz azonban, hogy a hallgatólagos tudás fogalmát elmélyítsük, még egy lépést kell tennünk. Tudatosítanunk kell, hogy amikor egy külső tárgyat látás, szaglás vagy tapintás által megvizsgálunk,

azáltal ismerjük meg azt a valamit, hogy járulékosan tudatában vagyunk a hatásnak, amit a tárgy a testünkre tesz, valamint annak, ahogy testünk a tárgyra reagál. A világgal folytatott minden tudatos tranzakciónk magában foglalja testünk járulékos használatát.

Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy testünk az egyetlen olyan összesség, melyet szinte kizárólag azáltal ismerünk, hogy az összességet alkotó dolgoknak tudatában lévén valami másra irányítjuk a figyelmünket. Ebben áll testünk kivételes helyzete a világegyetemben, és ezt jelenti az, hogy a testünkben élünk.

Nemcsak arról van szó tehát, hogy a tudat minden szándékos aktusának fókuszában egy meghatározható tárgy áll, hanem az is igaz, hogy ezeknek az aktusoknak a testünkön belül járulékos gyökerei vannak. Itt kapcsolódik testünk az elménkhez. Míg egyfelől az észlelésben résztvevő szerveink – az idegeink és az agyunk, az izmaink és az emlékezetünk – kiszolgálják minket tudatos figyelmünk megvalósításában, addig másfelől a figyelmünk fókuszában álló jelentéssel bíró egész létezésébe beleépül az, hogy e szerveknek járulékosan mindig tudatában vagyunk.

És miután így a test és az elme viszonyát a járulékos és a fokális közötti logikai kapcsolat egy eseteként határoztuk meg, másrészt azt is kijelenthetjük, hogy minden járulékos elem úgy funkcionál, ahogyan a test a tudatos tapasztalatok viszonylatában.

Azt mondhatjuk, hogy egy ilyen viszonyban figyelmünket a járulékos elemekről azok fókuszára felé irányítjuk. Tehát a tudati aktusok nemcsak tudatában vannak valaminek, hanem ki is indulnak valahonnan, beleértve a testünket is. Ha felidézzük Brentano tanát, mely szerint minden tudatos figyelemben *intencionalitás* van, beláthatjuk, hogy olyan beágyazottság is jellemzi, amely a tartalmának is részévé válik.

A test-elme problémát most ezekkel a fogalmakkal szeretném újfogalmazni. Amikor egy tudatos cselekvésben résztvevő emberi testet vizsgálunk, a testi szervekben nyomát sem leljük a tudatosságnak. Ez érthetővé válik, ha úgy fogjuk fel, hogy a járulékos elemek, mint amilyenek a tudatos cselekvésben résztvevő testi szervek, elvesztik funkcionális jelentésüket és másként jelennek meg számunkra, mihelyt nem ama fókusz kiindulópontjának tekintjük őket, amire irányulnak, hanem önmagukban nézzük őket.

Az ilyen folyamat ellenkező irányban is végbemehet, és egyaránt lehet konstruktív és destruktív hatású. Például, ha nézünk valamit egy darabig és rájövünk, hogy összefügg valami mással, többé már nem ráirányulóan vagyunk tudatában, hanem úgy, hogy kiindulunk belőle. A leírt folyamat azonban vissza is fordulhat, és akkor valamiről-valamire irányuló tudásunk visszaváltozik rá-irányuló tudatossággá.

Ez a beszédmód azonban rendkívül nehézkes; egyszerűbb nyelven kellene megfogalmaznunk azt, ahogy hallgatolagos tudásra teszünk szert és ahogy azt megsemmisítjük. Ennek érdekében minden olyan módot, amikor járulékosan vagyunk valaminek tudatában olyannak fogunk tekinteni, mint ahogy testünknek vagyunk tudatában, amikor belőle kiindulva egy rá ható külső eseményre figyelünk. Tehát azt fogjuk mondani, hogy amikor járulékosan vagyunk egy olyan valami tudatában, ami összefügg a

dolog jelentésével, akkor ezt a valamit úgy funkcionáltatjuk, mintha saját testünk része lenne, azaz interiorizáljuk, és ezáltal *belehelyezkedünk*. Az ezzel ellentétes folyamatról pedig, amikor valami olyanra fordítjuk figyelmünket, aminek eddig járulékosan voltunk tudatában, azt mondhatjuk, hogy ezt a dolgot pusztán külső tárggyá változtattuk, melynek nincs funkcionális jelentése; vagyis itt a dolog *objektíválása*, más szóval *externalizálása* történt.

A hallgatólagos tudásnak ez a megfogalmazása különösen alkalmas annak leírására, ahogyan egy másik ember elméjéről tudásunk lehet. Egy sakkjátékos elméjét úgy ismerjük meg, hogy belehelyezkedünk a játszmái során alkalmazott cselekbe; egy másik ember fájdalmát úgy ismerjük meg, hogy belehelyezkedünk fájdalomtól eltorzult arcába. Azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az ezzel ellentétes folyamat nyomán, vagyis hogyha makacsul csak egy megfigyelt viselkedés részeire figyelünk és így pusztán tárgyakként tekintjük őket, szem elöl tévesztjük az illető ember viselkedését működtető elmét.

De hát akkor mit gondoljunk arról a mai pszichológiai irányzatról, amely azt állítja, hogy kiküszöböli az elme folyamatainak tanulmányozását, amennyiben a viselkedés több részletét tárgyként megfigyelve kísérletek segítségével meghatározza e viselkedéselemek megjelenésének törvényszerűségeit? Kétségeink támadhatnak arra vonatkozóan, hogy lehetséges-e a részleteket azonosítani, hiszen sok meghatározhatatlan, valamire utaló jelet is tartalmaznak. A program kivitelezhetősége azonban nemcsak bizonytalan lesz, hanem logikailag is lehetetlen. Ha objektíváljuk a tudatos viselkedés elemeit, szem elöl tévesztjük az elmét, és maga a koherens viselkedésről alkotott kép tűnik el.

A behaviorista kutatások persze nem jutnak el odáig, hogy programjukat végigvive levonják ezt a logikai következtetést. Ez annak tudható be, hogy képtelenek vagyunk figyelmünket teljesen a tudatos viselkedés töredékeire fordítani. Amikor valakinek a beszámolóját idézzük egy mentális élményéről, és nem magát az élményt írjuk le, attól még ugyanúgy tudunk erről az élményről; a beszámoló, amely az élményre vonatkozik, megőriz valamit abból, amit az élmény jelentett. Egy kísérletvezető beszélhet objektív tényként egy áramütésről, de csak azért részesít valakit áramütésben, mert tudja, hogy fájdalmat vált ki, és erre minden alkalommal emlékszik is. Egy idő múlva azt tapasztalhatja, hogy a vizsgálati személy bőre másképp vezeti az áramot, mint előzőleg. Ezek a változások önmagukban véve nem jelentenének semmit, ám a kísérletvezető épp azért jegyzi fel őket, mert jelzik számára, hogy a vizsgálati személy számít az áramütésre.

A behaviorista elemzés tehát nem tesz mást, mint csupán megismétli a mentalista leírásokat olyan fogalmakat használva, melyeket mentális állapotok tüneteinek tartunk, és amelyek a mentalista konnotációkból merítik jelentésüket. Az effajta átfogalmazás lehet, hogy értelmetlen, sőt néha egyenesen kézenfekvő, a világos terminológia alkalmazása azonban leszűkítést és félrevezetést fog eredményezni. A tanulás behaviorista elemzése például nem vesz tudomást a meglepetés, a zavarodottság vagy a koncentrált figyelem megnyilvánulásairól, melyek segítségével Köhler jellemezte csimpánzai szellemi erőfeszítéseit. A behavioristák elkerülik azokat a komplex, kis lépésenként nehezített helyzeteket, melyek ezeket a mentális állapotokat kiváltják. A tanulás kutatása ezáltal a kondicionálásként ismert legegyszerűbb formájára szűkült le. Aztán pedig ezt a leegyszerűsített tanulási paradigmát írta le hibásan Pavlov akkor, amikor az *evést* azonosította azzal, hogy *a kutya várja az*

etetést, mivel mindkét esetben megindul a nyáleválasztás. Valahányszor a mentális folyamatokat objektivista körülírásokkal definiáljuk, az nagy valószínűséggel ilyen abszurdításokhoz fog vezetni.

A behaviorizmus gyakorlata tehát megerősíti azt a következtetésemet, hogy a viselkedés szigorúan elkülönített darabjai jelentéssel nem bíró töredékek, és nem határozhatók meg a viselkedés részeiként. Ezért a behaviorista pszichológia ahhoz folyamodik, hogy burkoltan utal azokra a mentális állapotokra, amelyeket ki akar iktatni.

1. P. Mansell Jones, *Modern Humanities in the Technological Age with Reference to the Study of French*. Manchester University Press; 1957.

[Következő rész](#)

[Vissza a tartalomjegyzékhez](#)

Polanyiana 7. évfolyam, 1– 2. szám, 1998
<http://www.kfki.hu/chemonet/polanyi/>
<http://www.ch.bme.hu/chemonet/polanyi/>